

УДК 216 (045)

МОРАЛЬНИЙ ГОРИЗОНТ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

ОВЧАРЕНКО К.Ф.

Київський національний лінгвістичний університет

Стаття пропонує аналіз філософського осмислення моральних горизонтів релігійної свідомості. Доводиться, що мораль і релігія завжди були в центрі уваги практичної філософії, яка розглядає їх з боку можливого співвідношення. Зокрема, зафіксовано, що релігія і мораль мають спільні точки дотику – поняття Абсолюту. Разом з тим практична філософія завжди розглядала взаємозв'язок моралі та релігії як гостро дискусійну проблему.

Ключові слова: мораль, етика, релігія, людяність, чесноти, гріх, спасіння.

В статье проведен анализ философского осмысления нравственных горизонтов религиозного сознания. Доказывается, что мораль и религия всегда были в центре внимания практической философии, которая рассматривает их со стороны возможного соотношения. В частности, зафиксировано, что религия и мораль имеют общие точки соприкосновения понятие – Абсолюта. Вместе с тем практическая философия всегда рассматривала взаимосвязь морали и религии как остро дискуссионную проблему.

Ключевые слова: мораль, этика, религия, человечность, добродетели, грех, спасение.

This article suggests the analysis of the philosophical interpretation of moral horizons pertaining to religious consciousness. The paper proves that morality and religion have always been at the center of attention of practical philosophy, which analyzes them in respect of their possible correlation. In particular, it has been established that religion and morality have a common ground – the concept of the Absolute. At the same time, practical philosophy has always regarded the interrelation of morality and religion as a acutely disputable problem.

Key words: morality, ethics, religion, humanity, virtues, sin, salvation.

Постановка наукової проблеми. Мораль і релігія завжди впливали на формування ціннісно-смыслового ставлення людини до світу. Стверджуючи пріоритет граничних цінностей, які не змінюються з часом, мораль і релігія обмежують свавілля аморалізму та відсутності віри, застерігаючи від небезпеки морального нігілізму. Мораль і релігія спонукають керуватися у повсякденному житті ідеалами, що виходять за межі емпіричної дійсності. Неможливо зберегти мораль, абсолютно відкинувши релігію, так само як неможливо бути дійсно релігійним, будучи при цьому аморальним. Моральне почуття і релігійна віра припускають наявність невидимого, таємничого взаємозв'язку всього у світі, близькість до людини цілого світу і її причетність до світу в цілому. Людяність морально-релігійної свідомості, думок, почуттів і вчинків, кардинально відрізняється від аморального і бездуховного глобалізму сучасності, який не об'єднує, а розділяє всіх людей на "успішних" і "невдах" і відносить цілі народи до "передових" або "відсталих".

Метою роботи є аналіз філософського осмислення моральних горизонтів релігії у контексті екзистенційно-антропологічних вимірів морального буття.

Завданням роботи є з'ясувати у чому вбачається сутнісний зміст моральних горизонтів релігії.

Релігія і мораль – це взаємопов'язані сфери культури. Їх подібність найбільш помітна в духовних проявах. Проте церква незрівнянно більше впливала на моральність суспільства, ніж мораль на релігійний культ і церковну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль релігії полягає в тому, що вона здатна впорядковувати різні вектори віри, організовувати і спрямовувати їх в єдине русло на загальний ідеал, що надає силу і життєздатність національній культурі. Здійснювана сьогодні великомасштабна глобалізація руйнує макрокосм культури як єдиного поля усталених традиційних смислів і форм, зокрема інституціоналізованих релігійних систем, що призводить до зростання недовіри, відчуження та переосмислення. Ці питання розглядаються в працях І. Алфеева, М. Гелитовича, Дмитрія (Яреми), П. Євдокімова, І. Іванчо, В. Лаби, Макарія (Оксіюка), О. Меня, Я. Креховецького, М. Помазанського, М. Рупніка, А. Стрижева, А. Сидорова, А. Цігенауса, О. Шмемана, Т. Шпідліка, Юстина (Поповича) та ін. Саме такі процеси переосмислення, очищення визначають сьогодні дух епохи, проте для духовних пошуків сучасності характерні еклектика і синкретизм.

Необхідно зауважити, що релігія – явище історичне, а віра – явище вічне, отже, і більш широке. Віра є найважливішим механізмом індивідуального самовизначення людини в процесі її становлення. Будучи феноменом людської духовності та специфічною властивістю свідомості, вона є основним джерелом смислотворчості особистості, яка здатна і сублімувати, і одухотворювати психічну енергію. Багато хто з філософів релігії та богословів так само вважають, що релігійна віра інтерпретує досвід і співвідноситься з ним подібно до наукових теорій. Дослідницький потяг існує в усіх релігійних системах, тому й наукові критерії узгодженості, усебічності, плідності знаходять паралелі у релігійній думці [2, с. 31].

Посідаючи центральне місце в системі ціннісних орієнтацій людини, віра несе потужний потенціал гуманізму та визначає етичні константи. В різні часи аналітичне трактування віри здійснювалося в межах гуманістично-атеїстичного світогляду: віра в Бога є вірою в людину. Це відзначено у концепціях З. Фрейда, Е. Фромма, К.-Г. Юнга [17] та ін. Питанням віри присвятили низку філософських розвідок С. Булгаков, І. Ільїн, І. Кірієвський, М. Лоський, В. Розанов, Г. Сковорода, В. Соловйов, С. Трубецької, П. Флоренський, С. Франк, А. Хомяков та ін. На підставі їх спостережень можна зробити висновок про існування двох різних типів морально-етичного вчення.

Перший – це теологічна етика, заснована на концепції всемогутнього Бога, де все залежить від Бога. Другий – так звана гуманістична етика, заснована на гуманізмі. Віра і наука – це два крила, які підносять людину до пізнання Бога, вони не заперечують одне одного, а навпаки повинні взаємодоповнюватися [3, с. 5–6]. Але якщо людина має хибне розуміння науки і наукових теорій, коли знання Бога не є особовим, а поверхневим, людина в цих наукових твердженнях не зможе побачити Божий промисел і використовує його як засіб заперечення Божого існування. У цьому контексті, на думку В. Шинкарука, віра є психологічною установкою на сприйняття ймовірного істинного знання як вірогідно істинного [19 с. 171].

Виклад основного матеріалу. У кожній релігії, в кожному віросповіданні більшою чи меншою мірою присутнє морально-духовне начало. Релігія визначає не тільки відносини людини з Богом та церквою, але так чи інакше регламентує відносини людей між собою як в лоні церкви, так і за її межами. Бог втілює в собі ті моральні вимоги, яким має слідувати його послідовник.

Філософ і психолог В. Франкл іменує Бога “персоналізованою совістю”. В силу цього моральне начало вже присутнє в самій ідеї Бога і є невіддільним від “мінімуму” релігії [18]. У політеїстичних віруваннях одні божества виступають як втілення доброти, інші – злоби. У монотеїстичних релігіях Бог неодмінно наділений вищими моральними якостями.

Моральне начало особливо яскраво виражене у світових релігіях. Деякі фахівці, наприклад, вважають буддизм не релігією, а моральною системою. Віровчення цієї релігії виходить з ідеї про те, що всляке буття, будь-яке життя в усіх його проявах і формах є зло, яке несе страждання всьому суцільному. “Шлях спасіння” полягає не стільки в культовій діяльності,

скільки в морально-терплячому перенесенні страждань, відмові від бажань, почуттів, слідуванні моральним принципам “Панча шилі” (п’ять заповідей: відмова від убивства будь-якої живої істоти, відмова від злодійства, від брехні, дотримання подружньої вірності, відмова від вживання алкоголю) [9, с. 64–65].

Моральне начало в ісламі пронизує ідею єдиного Бога – Аллаха, Творця і Владика світу, всесильної і мудрої істоти. Разом з тим Бог ісламу – втілення добра. Всі сури Корану (крім дев’ятої) починаються зі слів: “В ім’я Аллаха милостивого і милосердного” [8, с. 27]. Уповання на милість і милосердя Бога лежить в основі ісламського віровчення. Це властиво і шариату – зведенню мусульманських культових, правових і моральних настанов.

Однак саме в християнстві ідея Бога найбільш морально конкретизована. Всюдишущий, всемогутній, всезнаючий Бог одночасно всеблагий і милостивий. В іпостасі Бога Отця він виступає в ролі турботливого захисника, покровителя, хранителя. В іпостасі Бога Сина він приймає на себе гріхи людей і віддає себе в жертву за них. Лаконічна формула “Бог є любов” особливо виразно передає моральну суть цієї світової релігії.

Якщо релігія обов’язково включає в себе моральне начало, то і в моралі багато чого приховано в неусвідомлюваному, в несвідомому і підсвідомому. Тут віра також виступає в якості найважливішої основи. В світі моралі благоговійно шановані моральні святині. Більшість з них мають загальнолюдський характер – такі як материнська любов, подружня вірність, працьовитість, гостинність, повага до людей похилого віку тощо.

У світових релігіях розглядають різні ідеї – лінійність часу і кінець історії та світу – з одного боку, циклічність, повторюваність, нескінченність і цілісність світобудови – з іншого. Аналіз історичних типів взаємодії людини і релігії, обґрунтування підстав їх конструктивного діалогу в контексті культури є предметом численних дискусій філософів, учених і богословів другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя. Позицію науковців зокрема презентують праці Н. Вінера [4], В. Гейзенберга [6], Б. Рассела [14] та ін. Осмислення богословами багатьох аспектів взаємовідносин науки і релігії, етики та філософії зокрема відображено в працях І. Барбура [2], Ю. Мольмана [11], Д. Полкінхорна [13] та ін. Фундаментальну відмінність ментальностей можна простежити, аналізуючи етичні вчення, пов’язані з радикально протилежним ставленням до людини і світу, тобто зі специфікою віри і релігійності.

У свою чергу, богослови та дослідники етики вважають, що мораль і моральність породжені релігією й невіддільні від неї. При цьому нерідко наводять вислів великого мислителя І. Канта про божественну природу притаманного людині “категоричного імперативу” – владного внутрішнього веління слідувати моральним вимогам [7, с. 263–264].

Ще частіше посилаються на найдавніші тексти священних книг різних релігій, насичених моральними повчаннями, і на те, що сама ідея Бога і загробного спокутування глибоко впливає на поведінку особистості та її моральні підвалини.

Проте слід враховувати, що моральні поняття і почуття – це значною мірою результат впливу соціального оточення на особистість та її спосіб життя.

Психологи констатують, що дитина, яка випадково потрапила до тварин і була ними вигодована, навіть опинившись потім серед людей, так і не знаходить людських якостей – прямоходіння, свідомості, членороздільної мови, розумної регуляції поведінки. Їй також невідомі моральні уявлення та переживання.

Віра виводить людинку з рутини повсякденності, змушує придушити в собі ниці спонукання і веде до ідеалу добра і справедливості, ставить перед обличчям Всемогутнього, від якого нічого не приховати.

Страх загробного покарання за явні і приховані гріхи – важливий психологічний фактор сприйняття світу релігійною людиною.

Моральні повчання у священних книгах є найціннішими свідченнями найдавнішої культури. Так, вік морально-правових норм і повчань, що склалися в іудаїзмі і якими вже насичені перші розділи Біблії, становить понад 3000 років.

“Веди” та інші священні книги справили величезний вплив на подальший розвиток культури. Вони служать найважливішим джерелом даних про мораль початку цивілізації.

Однак етнографічні матеріали про життя і звичаї народів в Африці, Америці, Океанії та Австралії свідчать, що у них існували неписані звичаї і звички, необхідні для спільного проживання, узгодженої трудової діяльності і виховання дітей.

Тією чи іншою мірою ці народи стихійно дотримувалися (по відношенню до родичів) заповідей “не вбий”, “не вкради”, “не свідчи неправду”. Племена, які сприйняли парний шлюб, шанували батька і матір, засуджували перелюб. Сама реальність спільного життя і діяльності диктувала їм ці загальнолюдські норми моралі.

Можна говорити про церкву як про інститут моральності, що сприяє функціонуванню моралі, проте слід враховувати, що мораль спирається не тільки на могутність церкви, а й на силу громадської думки, авторитет старшого покоління, традиції і звичаї. Мораль може існувати і без релігійної санкції. У секуляризованому суспільстві, де культура виходить з-під церковного контролю, мораль набуває цілком світського характеру і функціонує поза інститутом церкви.

Мораль не інституціоналізована, вона не має особливих установ, які спеціально забезпечують її реалізацію в житті суспільства та організують контроль за реалізацією її правил і норм.

Тому церква (в стародавніх суспільствах – жрецтво) переймає на себе роль такої установи і тим самим робить помітний вплив на мораль і звичаї.

У цьому переконує історія всіх цивілізованих країн. Служителі релігії оберігали моральні настанови, що склалися в практичному житті суспільства, і проповідували їх.

Повчання пастві, духовний нагляд за дотриманням заповідей, а нерідко й особистий приклад благочестивих подвижників релігії сприяли підтримці моральних норм, хоча не завжди і не кожен служитель релігії був моральним ідеалом.

Тим чи іншим чином, але моральні норми і до нині сприймаються віруючими як веління Бога, що надає їм особливого авторитету.

Релігійна людина бачить у цих нормах не тільки побутову доцільність і соціальний зміст, а й щось священне, сакральне. Переступати ці норми неприпустимо як за земними, так і за релігійними законами. Мораль для віруючого зазвичай зливається з релігією.

Світські дослідники не виводять мораль з релігії, стверджуючи: витoki моралі – в земних відносинах, у виробничій та сімейно-побутовій практиці людини. Непереконливою світському досліднику уявляється і теза про невіддільність моралі від релігії. Історичний досвід свідчить, що в державах, де церква володіла чи не абсолютною владою, моральні вади не зникали. Добрі справи і подвижництво можливі як з релігійних, так і світських мотивів.

Різкий підйом релігійності на початку 90-х рр. ХХ століття в Україні не привів до зниження аморалізму і злочинності. Водночас ступінь впливу релігії на моральну свідомість дуже значна.

Хоча в моральних приписах різних конфесій існують відомі розбіжності, але в цих приписах дуже багато спільного, що дозволяє говорити про наявність релігійної моралі як особливої системи правил і норм, що освячуються церквою і контролюються нею. Легко помітити, що на передньому плані в цій системі норм поведінки знаходяться власне релігійні приписи.

Так, у Декалозі Мойсея на першому місці (перші три) стоять заповіді, що визначають ставлення людини до Бога [5, с. 18–19].

Відповідно до цього порушення культових норм у системі релігійної моралі вважаються особливо гріховними і такими, що потребують покарання.

Невіра в Бога, в істинність догматів і канонів посідає перше місце в призначеному для сповіді переліку гріхів християнства. При цьому в переліку засуджуваних церквою гріхів знаходяться і основні вади, які засуджуються світською мораллю, а серед чеснот – цінності загальнолюдського характеру. Серед них високо цінуються релігією вірність і незлостивість, терпимість і працьовитість, співчуття і не заздрість. А віра, надія і любов у християнському розумінні взаємно підкріплюють одна одну.

І все ж у релігійному і світському поглядах на мораль не все збігається, тому церковне поняття “гріх” і світське “порок” не ідентичні. Ядро релігійної моралі – вчення про гріховність. Так з розповіді про Адама і Єву випливає, що фатально гріховний початок передається від батьків до дітей. Тому людина вже від народження – занепала істота, яку сильніше тягне до поганого, ніж до доброго. Тут помічений дуже важливий і парадоксальний момент у моральній природі людини.

Ще апостол Павло журився з приводу податливості людини до поганого і пов’язував це з “плотським” початком. “Бо ми знаємо, що Закон духовний, а я тілесний, проданий під гріх. Бо що я виконую, не розумію; я бо чиню не те, що хочу, але що ненавижду, те я роблю. А коли роблю те, чого я не хочу, то згоджуюсь із Законом, що він добрий, а тому вже не я це виконую, але гріх, що живе в мені. Знаю бо, що не живе в мені, цебто в тілі моїм, добре; бо бажання лежить у мені, але щоб виконати добре, того не знаходжу. Бо не роблю я доброго, що хочу, але зле, чого не хочу, це чиню. Коли ж я роблю те, чого не хочу, то вже не я це виконую, але гріх, що живе в мені” (Рим. 7 : 14–20) [1]. І далі “Нещасна я людина! Хто мене визволить від тіла цієї смерті? Дякую Богові через Ісуса Христа, Господа нашого. Тому то я сам служу розумом Законові Божому, але тілом закону гріховному...” (Рим. 7 : 24, 25) [1].

Дійсно, порочні спокуси нерідко привабливіші і доступніші добродесних устремлінь. У моралі почуття (пристрасті) тяжіють над розумом. Психологи констатують, що в структурі почуттів негативні емоції числом і силою перевершують емоції позитивні, тому у багатьох людей егоїстичні мотиви переважають над альтруїстичними. Такі земні аспекти морального парадоксу. У релігії він представлений як прокляття, Боже покарання за гріх прабатьків.

Ідея гріховності тісно поєднана з релігійною ідеєю порятунку. Порятунком виступає як кінцева мета релігійних зусиль людини і вище дарування з боку Бога.

У християнській моралі рішуче засуджуються сексуальні збочення, перелюб, розбещеність. “Добре людині не торкатися жінки”, – говорить апостол Павло (1 Кор. 7 : 1) [1]. Так, християнство зводить цноту в ідеал. Згідно Апокаліпсиса, перед престолом Божим постануть 144 тисячі праведників. “Це ті, хто не осквернився з жінками, бо чисті вони. Вони йдуть за Агнцем, куди Він іде” (Одкр. 14 : 4) [1].

Шлюб у християнстві це таїнство, яке потребує особливого благословення небес, оскільки статевий потяг сприймається як початок, що прив’язує до земного і тим самим відволікає від небесної мети. Любов до жінки може затьмарити любов до Бога. В релігіях давнини зустрічається своєрідне освячення сексуального потягу (і навіть поклоніння статевим символам), але ця сакралізація вищою чуттєвою насолоди була позбавлена особистісної прихильності (приклад “Камасутра” – любовний трактат індуїзму). Індивідуальна статевая любов – продукт пізнішої цивілізації. Звідси логічним є релігійне виправдання соціальної та сімейної нерівності жінки, недопущення її до священства і ті побутові обмеження, які відображені в ряді благочестивих повчань (напр., в “Домострої”).

Іноді релігійна мораль містить осуд і відчуження іновірця і невірющого. В ісламі ця тенденція виражена в ідеї джихаду – священної війни проти “невірних”. Правда, помірні течії ісламу тлумачать джихад як постійне зусилля у вірі, яке не допускає насильства і вбивств.

Поширення світових релігій вело до подолання багатьох жорстоких язичницьких звичаїв і загального пом’якшення звичаїв. Саме у лоні релігійних навчань були сформовані загальнолюдські моральні ідеї. Християнство, наприклад, настільки уславило особистість,

що проголосило її богоподібність і тим самим внесло в моральний світ західної культури потужне джерело гуманізму. Принципи Нагірної проповіді за своїм етичним потенціалом і донині залишаються вселюдськими ідеалами.

Навіть світська людина підтримує ідею існування мусульманської традиції “закятю” про обов’язок забезпеченої людини допомогти жебраку. Очевидним в ісламі є і морально-попереджувальний сенс заборони на вживання вина. Така ж заборона присутня в буддійських етичних принципах. Буддійський принцип незавдання шкоди нічому живому (ахімса) передує сучасному кодексу екологічної моралі людства.

Релігійна мораль спонукає до милосердя і доброзичливості як природного, добровільного і безкорисливого устремління душі. “Усяке добре діло, зроблене примусово, втрачає свою нагороду” [15], – зауважує Іоанн Златоуст. До вчинення добра спонукає і любов: “Без любові добра не буває” [12], – говорив Тихон Задонський.

Визначальною мірою саме такі ідеї зумовили властиву майже всім конфесіям благодійність. Більшість віруючих займається нею по безкорисливому моральному спонуканню, в ім’я любові до ближнього і дальнього.

Таким чином, релігійна мораль органічно містить у собі піднесений ідейний потенціал подвижництва, який стимулює не стільки відхід від світу в ім’я власного порятунку, скільки спонукає до вищих зразків моральної самовідданості, які показали всьому світу такі моральні авторитети людства, як послідовник індуїзму М. Ганді і баптистський пастор М.Л. Кінг, тюремний лікар Ф.П. Гааз і хірург В.Ф. Войно-Ясенецький (архієпископ Лука), лауреати Нобелівської премії А. Швейцер (місіонер, музикант і лікар) і черниця мати Тереза.

Безсумнівно, любов до людини і людства в цілому цих видатних особистостей пронизана глибокою релігійністю, а моральний потенціал релігії став провідним мотивом їх подвижництва. При цьому їх діяльний гуманізм надконфесіональний і носить загальнолюдський характер. Роблячи добро, віруюча людина, як правило, відчуває не тільки суто релігійне, а й мирське, громадянське задоволення.

Якщо ж до високоморального вчинку її спонукає один лише “страх Божий” або розрахунок на власний спасіння, то це ознака порушення її внутрішньої моральної гармонії. Не слід протиставляти моральність віруючих і невіруючих людей. Дослідження психологів, соціологів, фахівців з етики і криміналістів свідчать, що немає прямо пропорційної залежності між ставленням людини до релігії та її поведінкою в суспільстві. Формальна релігійність не втримає нестійку особистість від аморальних вчинків.

Висновки. Жодна релігія і жодна церква не в змозі протистояти спокусам, гріховним спонуканням, несправедливості, злobie та агресії, які породжені реальними суперечностями соціального життя. Відмінності в ставленні до релігії не повинні погіршувати моральне відчуження між людьми. Взаєморозуміння і єднання віруючих різних релігій і невіруючих – важлива умова соціальної гармонії і морального оздоровлення суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [Пер. І. Огієнко]. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – 1376 с.
2. Барбур И. Религия и наука: история и современность / Иен Барбур; [пер. с англ. А. Федорчука]. – М. : Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2000. – 430 с. – (Богословие и наука).
3. Войтович П. Віра і наука – гармонія чи протиставлення? / Петро Войтович // Слово. – 2013. – № 3 (55). – С. 5–6.

4. Винер Н. Кибернетика и общество / Норберт Винер; [пер. с англ. Е. Г. Панфилова; общ. ред. и предисловие Э. Я. Кольмана]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 199 с.
5. Всемирное писание: сравнительная антология священных текстов / Под общ. ред. проф. П. С. Гуревича; [пер. с англ.]. – М. : Республика, 1995. – 591 с.
6. Гейзенберг В. Физика и философия / Вернер Гейзенберг. – М. : Наука, 1989. – 400 с.
7. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант ; [пер. с нем.] // Кант И. Трактаты. – СПб. : Наука, 1996. – 295 с.
8. Коран / [Пер. с араб. акад. И. Ю. Крачковского]. – М. : СП ИКПА, 1990. – 512 с.
9. Конзе Э. Буддизм: сущность и развитие / Эдвард Конзе ; [пер. И. Беляева]. – СПб. : Наука, 2003. – 286 с.
10. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносологического исследования / Павел Васильевич Копнин. – М. : Наука, 1973. – 324 с.
11. Мольтман Ю. Наука и мудрость. К диалогу естественных наук и богословия / Юрген Мольтман. – М. : Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 204 с. – (Богословие и наука).
12. Святитель Тихон Задонский. Полное собрание сочинений. О истинном христианстве / Святитель Тихон Задонский: в 5 т. – СПб.: Изд. сестричества во имя Святителя Игнатия Ставропольского, 2009. – Т. 3. – Кн. 2. – 547 с.
13. Полкинхорн Д. Вера глазами физика: богословские заметки мыслителя “снизу-вверх” / Джон Полкинхорн. – М. : Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – 228 с. – (Богословие и наука).
14. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней / Бертран Рассел ; [Науч. ред. проф. В. В. Целищев]. – Изд. 3-е, испр. – Новосибирск: Сибирское унив. изд-во, 2001. – 992 с.
15. Святого отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольского Слово на усекновение главы Предтечи и Крестителя Иоанна и об Иродиаде // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, Архиепископа Константинопольского: в 12 т. – СПб. : Изд. С.-Петербургской Духовной академии, 1902. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 604–612.
16. Сов'як А. Воскресіння тіл у світлі Святого Писання / Андрій Сов'як // Слово. – 2012. – № 1 (49). – С. 42–43.
17. Сумерки богов / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж.-П. Сартр ; [сост., общ. ред., предисл. А. А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1989. – 396 с. – (Б-ка атеист. лит.).
18. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; [пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с. – (Б-ка заруб. психологии).
19. Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду / В. І. Шинкарук ; [упоряд. В. В. Лях, В. Г. Табачковський] // Шинкарук В. І. Вибрані твори: у 3 т. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – Т. 3, ч. І. – 171 с.
20. Шлейермахер Ф. Речи о религии к образованным людям, её презирающим: монологи / Фридрих Шлейермахер ; [пер с нем., вступ. ст. С. Л. Франка]. – СПб. : Алетей, 1994. – 344 с.